

**РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЙНОЇ СПАДЩИНИ ВІЛЬГЕЛЬМА
ГУМБОЛЬДТА ВІТЧИЗНЯНИМИ НАУКОВЦЯМИ У КОНТЕКСТІ
ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І МОВНОЇ ОСВІТИ ХІХ
– ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Анотація: У статті здійснено історіографічний огляд науково-дослідницької літератури, пов'язаної з різноплановою рецепцією ідейної спадщини Вільгельма Гумбольдта вітчизняними науковцями. Проаналізовано наукову літературу, яка висвітлювала питання розвитку української мови і становище мовної освіти в складних умовах політичного роз'єднання Західної і Східної України у ХІХ – на початку ХХ ст. Представлено найвагоміші науково-історичні праці українських вчених, що розкривають педагогічні та мовознавчі погляди Вільгельма Гумбольдта.

Ключові слова: історіографічний огляд, мовна освіта, мовна політика націоналізація, денаціоналізація.

Аннотация: В статье осуществлен историографический обзор научно-исследовательской литературы, связанной с разноплановой рецепцией идейного наследства Вильгельма Гумбольдта отечественными научными учеными. Проанализирована научная литература, которая освещала вопрос развития украинского языка и положение языкового образования в сложных условиях политического разъединения Западной и Восточной Украине в ХІХ, – в начале ХХ ст. Представлены самые весомые научно исторические труды украинских ученых, которые раскрывают педагогические и языковедческие взгляды Вильгельма Гумбольдта.

Ключевые слова: историографический обзор, языковое образование, языковая политика, национализация, денационализация.

Annotation: The historiographical review of the research literature related to the reception of Wilhelm Humboldt's ideological inheritance by Ukrainian research workers is carried out. The scientific literature that lighted up the question

of development of Ukrainian and position of linguistic education in the difficult terms of political separation of Western and Eastern Ukraine in the nineteenth - early twentieth century is analyzed. The most significant Ukrainian scientific and historical works that reveal Wilhelm Humboldt's pedagogical and linguistic views are presented.

Key words: historiographical review, language education, linguistic policy, nationalization, denationalization.

Незважаючи на 20-річний державний статус української мови, Україна все ще стоїть перед необхідністю подолання наслідків багатовікового колоніального становища та послідовного лінгвоциду з боку авторитарних режимів, що контролювали український геокультурний простір, знищуючи українську мову й національну школу. Попри те, що сьогодні 80% населення держави є етнічними українцями, в ній не визначена базова мова освіти.

У зв'язку з потребою наукового обґрунтування дидактичної й виховної значущості рідної мови, пов'язаною з девальвацією національних цінностей у контексті процесів глобалізації, вітчизняні науковці вказують на необхідність звернення до правознавчого й соціологічного досвіду мовного будівництва європейських країн, а також до історичного досвіду вітчизняної науки й педагогіки, зокрема досвіду засвоєння й інтерпретації українською мовною освітою європейських ідей.

Обстеження наукових розвідок з питань розвитку української мови і становища мовної освіти в складних умовах політичного роз'єднання Західної і Східної України у XIX – на початку XX ст. дає підстави стверджувати, що означену проблему науковці не розглядали під кутом зору її зв'язку з філософськими, педагогічними й лінгвістичними концепціями В. Гумбольдта.

Перед нами стоїть завдання, по-перше, розглянути корпус науково-дослідницької літератури, пов'язаної з різноплановою з рецепцією ідейної спадщини Вільгельма Гумбольдта українськими філологами: О. Потебнею,

П. Житецьким і М. Овсянко-Куликовським. По-друге, ми маємо розібрати ту наукову літературу, яка висвітлювала питання розвитку української мови і становище мовної освіти в складних умовах політичного роз'єднання Західної і Східної України у ХІХ – на початку ХХ ст.

Якщо творчість Потебні є достатньо дослідженою, то цього не можна сказати про інших.

Про Д. Овсянко-Куликовського у різний час писали В. Виноградов [9], Л. Грицик [12], Л. Дабло [13], Б. Ланин [24], А. Лискова [28], Ю. Манн [31], Л. Чувпило [57], М. Щербакова [61] та ін.

Хоча про П. Житецького писали видатні діячі української культури Іван Франко [53], Олена Пчілка [43], Іван Білодід [6], проте наукова і педагогічна діяльність одного з перших популяризаторів гумбольдтівських ідей на Україні лишається не дослідженою попри монографію В. Плачинди «Павло Гнатович Житецький» (1987) [36] та кілька статей, що їх написали О. Казакевич [19], Г. Марахов [32], Н. Побірченко [38], І. Савченко [47], Л. Самчук [48].

Інакші справи зі спадщиною О. Потебні. Насамперед маємо зазначити наявність бібліографічного покажчика «Олександр Опанасович Потебня: (До 170-річчя з дня народження)», де вміщено бібліографічний каталог перевидання праць О. Потебні, а також монографії і статті, присвячені постаті видатного вченого, що виходили на протязі 1975–2005 рр. різними мовами.

У Видавничому Домі Дмитра Бураго останнім часом вийшли збірки наукових праць «Потебня й актуальні питання мови та культури» (2004) [40], «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності» (2005) і монографія Ю. Франчук «Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності» (2012) [54]. У різних аспектах його спадщину розглядають українські дослідники Ф. Бацевич [2], І. Зірко [16], Т. Івасишина [17], Т. Кияк [21], Н. Левчук-Керечук [26], Л. Лисиченко [27], С. Лучканин [30], Р. Ситняк [49], С. Солодка [51], Л. Шевченко [60], Л. Юдко [62] та ін.

Філософським поглядам Потебні присвячено монографії українських дослідників Ю. Вільчинського [10] і М. Скорик [50], остання стосується безпосередньо філософії мови.

Філологічна концепція О. Потебні постає в центрі дослідження цілого ряду наукових праць. На цю тему представлено кілька дисертацій, в яких розглядаються різні аспекти наукової діяльності О. Потебні як філолога і фольклориста. У дисертації Н. Дмитренко [14] розглядається фольклористична проблематика, акцент зроблено на фольклорі як формі, власне, словесного мистецтва, і аналізі вчення О. Потебні проведеного з метою виявлення поглядів ученого на художню творчість в цілому. Діяльність О. Потебні як засновника українського народознавства висвітлює Ю. Карпенко [20].

Серед інших гідних уваги робіт варто відзначити монографії О. Преснякова [41]. У першій з них автор зосереджується на становленні світогляду О. Потебні як філолога, його зв'язках з російською і західною філологією другої половини XIX ст., вказуючи на ті впливи, які відчув видатний український мислитель з боку ідей В. Гумбольдта, Г. Штейнталя та ін. Друга книга присвячена теорії словесності та словесної творчості, розробленої О. Потебнею.

Досить змістовною представляється робота С. Сухих [52], в якій розглядаються проблеми, пов'язані з теорією художньої творчості О. Потебні у зв'язку естетичними концепціями та поглядами, що розвивалися в західній та російській філології та естетиці.

Звертають на себе увагу робота з історії мовознавства В. Виноградова, в якій лінгвістична діяльність О. Потебні висвітлюється в ряду інших філологів Ф. Буслаєва, Д. Овсяннико-Куликовського, І. Бодуен де Куртене, О. Шахматова, Л. Щерби. Мовознавчі концепції українського вченого представлені В. Виноградовим у різних аспектах, зокрема історії граматичних учень та історії лексикології й семасіології. Розглянуті концепції показані в їх взаємозв'язках і розвитку мовознавства в той чи

інший період історії, що дозволяє визначити місце даної концепції серед інших. У цьому плані заслуговує уваги праця Г. Мельнікова [33], в якій автор розбирає ідеї системного мовознавства В. Гумбольдта, І. Срезневського, О. Потебні, І. Бодуен де Куртене, розкриває зміст поняття внутрішньої форми мови, доводить взаємозв'язок традиційної, морфологічної та стадіональної класифікації мов.

Однією з найбільш значимих для нашого дослідження є праця В. Франчук [54], в якій подається масштабний огляд життя і творчості видатного українського вченого, а головне – представлено педагогічну діяльність О. Потебні – ученого, який підготував цілу плеяду майбутніх науковців і діячів вітчизняної освіти й культури. Про роботу Потебні у Харківському історико-філологічному товаристві та його вплив на формування молодих вчених, зокрема М. Сумцова й М. Халанського згадує М. Лапіна у своєму дослідженні суспільної діяльності українського вченого [25]. Розбір педагогічної діяльності Потебні як члена Харківської громади і як професора Харківського університету здійснює Н. Побірченко в межах енциклопедичної статті [39]. У названих працях, як того вимагає їх завдання, акцент ставиться не стільки на аналізі педагогічних поглядів Потебні, скільки на розгляді його педагогічної діяльності.

Останнім часом з'явився ряд наукових статей з різних галузей філології, де у спільному контексті в тих чи інших аспектах згадуються імена Потебні й Гумбольдта. Назвемо кілька авторів: Ф. Бацевич [1, 2], Н. Безгодова [4], Г. Васянович [8], Т. Кияк [21], С. Лучканин [30], В. Панченко [34], Н. Пашкова [35], Н. Романова [44], С. Романчук [45], Р. Ситняк [49], Л. Чайка [55], Л. Юдко [62] та ін.

Розглядаючи науковий доробок, пов'язаний з дослідженням спадщини послідовників гумбольдтівських ідей в Україні, ми не можемо лишити поза увагою дві докторські дисертації з історії лінгвістики й педагогіки, актуальність яких в національному контексті є незаперечною і обумовлена вона вже самою постановкою наукової проблеми. Це лінгвістична робота

В. Глуценка «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.)» (1998), в якій окремим питанням розглядається розвиток принципів порівняльно-історичного дослідження в працях учених Харківської лінгвістичної школи, насамперед фундатора й головного теоретика школи О. Потебні й близьких до нього у галузі славістики М. Колосова й П. Житецького [11]. Інша робота – це дослідження з історії педагогіки Н. Побірченко «Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина – початок ХХ століття)» (2001), де науково-педагогічна діяльність О. Потебні та П. Житецького розглядається в контексті суспільно-політичних просвітительських поглядів цих учених як активних учасників громадського руху в Україні. Окремим питанням дослідниця висвітлює важливі в контексті нашої роботи проблеми боротьби членів Громад Наддніпрянщини за національну школу та за українську мову в офіційній школі [37].

У дисертації Н. Побірченко ґрунтовно ставиться принципове питання, пов'язане з поглядами Потебні, яке цілком замовчувалося в роботах радянських учених, а тепер у дослідженнях російських науковців. В українських же розвідках його почали порушувати лише останнім часом при тому, що вже 1931 року у Варшаві побачила світ праця К. Чеховича «Олександр Потебня український мислитель-лінгвіст» (чех), до якої автор в якості мотто виставляє слова О. Потебні: «Тільки ідея національності може розбудити і любов до науки та мистецтва і розумні громадські змагання», що є ключем до змісту роботи, адже підказують головну її ідею. Дійсно, у цій книзі філософія мови Потебні у великій мірі висвітлюється під кутом зору теорії національності. К. Чехович окремо розкриває ставлення Потебні до процесів денаціоналізації. Це ж питання з'ясовую славіст-мовознавець української діаспори, колишній студент і викладач Харківського університету, Ю. Шевельов у вступній статті до складеної ним збірки текстів О. Потебні, спрямування яких чітко окреслене в назві «Олександр Потебня.

Мова. Національність. Денаціоналізація» (Нью-Йорк, 1992). Ю. Шевельов ув'язує оцінку Потебнею двомовності з його уявленнями про націоналізм і денаціоналізацію, а далі з філософією мови, яка складалась, на думку мовознавця, під впливом Гумбольдта й Штейнталя [59].

Проблемам становлення і розвитку в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. української національної школи й національної освіти та пов'язаним з цими проблемами мовним питанням присвячені дисертаційні дослідження Н. Коляди «Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половини ХІХ – початок ХХ ст.)» (2004) [23] й О. Білецького «Розвиток народної освіти к Катеринославській губернії (друга половини ХІХ – початок ХХ ст.)» (2009) [Білецький, 2009]. Означені проблеми розглядаються й іншими дослідниками в контексті різних регіонів України – це не тільки Катеринославщина, а й зокрема Донбас і Галичина, як наприклад у статтях Т. Боевої «Рух за українізацію школи в Донбасі в імперську добу» [7] чи книжці М. Ломацького «Українське вчительство на Гуцульщині» [29].

Вивчення живої народної мови й створення українських букварів, граматик, багатожанрової лексикографії стали тим ґрунтом, на якому поставала українська літературна мова і на який впевнено могли опертися і українська наука, і українське красне письменство, і українська релігія, і українська суспільно-політична, економічна й правознавча думка, щоб кожній у своїй сфері і всім разом відстоювати незалежність українського етносу та його право на існування.

У цьому аспекті маємо виділити кілька авторських і колективних праць.

Так, у хрестоматії «Історія українського правопису: ХVІ–ХХ століття» (2004) представлено статті наукового й публіцистичного характеру, а також граматичні праці, що відтворюють основні етапи становлення української орфографії та специфічних рис українського алфавіту. Добір текстів відображає традицію формування української правописної системи на наукових засадах із урахуванням особливостей української мови; висвітлює

прецеденти розв'язання конфліктних питань. Також подаються відомості про мовознавців, які вплинули створення української правописної системи [18].

Не втрачає своєї актуальності робота М. Жовтобрюха «Нарис історії українського мовознавства (1918–1945)», де у вступі подається докладний огляд умов розвитку українського мовознавства та його наукових здобутків у ХІХ – на початку ХХ ст. Розглядається історія створення української лексикографії, проблеми вивчення й опису граматики, пошуки в галузі української діалектології, наукові здобутки в галузі історії української літературної мови [15]. Привертає увагу праця С. Бевзенка «Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови», в якій розглядаються основні етапи розвитку україністи [3].

Також цікавою в рамках нашого дослідження вбачається праця В. Русанівського «Історія української літературної мови», в якій висвітлюються початки зародження нової української літературної мови, та внесок мовознавців у її розвиток і зусилля національно свідомих науковців за розширення її функціональних меж [46]. У цьому ж річищі написано статтю Ю. Шевельова «Чернігівщина у формуванні нової української мови», в якій з'ясовується чернігівська традиція у виробленні нової української літературної мови й особлива увага приділяється аналізу «Граматики малоросійського наріччя» (1818) і «Словнику малоросійського наріччя» (1826) О. Павловського [59].

Отже, зробивши історіографічний огляд, пов'язаний з проблемою впливу ідей Вільгельма фон Гумбольдта на вітчизняну мовну освіту ХІХ – початку ХХ ст. ми маємо зазначити, що, незважаючи на значний корпус наукових розробок так чи інакше пов'язаних з означеною проблемою, у цілому і саме під обраним нами кутом зору вона лишається не опрацьованою. Той широкий спектр наукових досліджень, який маємо на сьогодні, розгортається переважно в межах мовознавства і зосереджується на окремих його проблемах. До теперішнього часу не здійснювався цілісний аналіз педагогічних ідей Гумбольдта і немає жодної роботи, в якій було б

розглянуто успадкування та реалізацію ідей німецького мислителя на теренах української науки й освіти, впливу його етнолінгвістичної концепції на розвиток української мови й мовної освіти в країні означеного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. О. О. Потебня і К. Твардовський: спроба порівняння лінгвофілософських концепцій / Флорій Бацевич // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 128–133.

2. Бацевич Ф. Ідеї О. О. Потебня у творчій спадщині Л. С. Виготського / Флорій Бацевич // Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності. П'ятий Міжнародний конгрес україністів (26–29 серпня 2002). – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ, 2005. – С. 37–42.

3. Бевзенко С. П. Історія вивчення української мови. Історія вивчення української мови: Навчальний посібник / Степан Пилипович Бевзенко. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с.

4. Безгодова Н. С. Психолінгвістична модель породження професійного мовлення / Н. С. Безгодова // Вісник Луганського національного ун-у ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки. Ч. II. – 2010. – № 16 (203). – С. 81–85.

5. Білецький О. А. Розвиток народної освіти к Катеринославській губернії (друга половини XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Олексій Анатолійович Білецький. – Слов'янськ, 2009. – 203 с.

6. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов : нариси з історії укр. літ. мови / І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1979. – 200 с. – Із змісту: [Про П. Г. Житецького]. – С. 142–163.

7. Боева Т. І. Рух за українізацію школи в Донбасі в імперську добу / Тетяна Іванівна Боева // Наукові праці. Т. 83. Вип. 70. – С. 19–21.

8. Васянович Г. Мовний креативізм (до характеристики релятивізму та детермінізму) / Григорій Васянович // Теоретична і дидактична філологія. Збірник наукових праць. Вип. 8. – 2010. – С. 54–66.

9. Виноградов В. В. Лингвистические взгляды Д. Н. Овсяннико-Куликовского / Виктор Владимирович Виноградов // Виноградов В. В. История русских лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов / сост. Ю. А. Бельчнков; предисл. Ю. В. Рождественского. – М.: Высшая школа, 1978. – С. 104–110.

10. Вільчинський Ю. Олександр Потебня як філософ / Ю. Вільчинський. – Львів, 1995. – 128 с.

11. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Володимир Андрійович Глущенко / відп. ред. О. Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Рідна мова; Донецьк: КІТІС, 1998. – 221 с.

12. Грицик Л. В. Психологічна школа Потебні і розвиток порівняльного літературознавства в Україні: Д. Овсяннико-Куликовський / Л. В. Грицик // ВХУ. – 2000. – № 491. – С. 445–449.

13. Дабло Л. Г. Культуротворчі пошуки Д. М. Овсяннико-Куликовського / Л. Г. Дабло // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. Збірник наукових праць. Вип. 1. – Маріуполь: МДУ, 2011. – С. 58–63.

14. Дмитренко Н. К. А. А. Потебня – собиратель и исследователь фольклора. – К, 1985. – 48 с.

15. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського мовознавства (1918–1941) / Михайло Андрійович Жовтобрюх / АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: Наук, думка, 1991. – 260 с.

16. Зірко І. П. Граматичне вчення О. Потебні у викладенні мови в іноземній аудиторії / І. П. Зірко // Мовні і концептуальні картини світу.

Збірник наукових праць. Вип. 33. – 2011. – С. 35–40.

17. Івасишина Т. А. Теоантропологічна концепція в лінгвістиці від О. Потебні до сучасності / Т. А. Івасишина // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 33. – 2011. – С. 27–31.

18. Історія українського правопису: XVI–XX століття. Хрестоматія / ред. О. В. Осадча, М. А. Щипська. – К.: Наукова думка, 2004. – 583 с.

19. Казакевич О. Павло Житецький: переслідування російським урядом наприкінці 70-х рр. XIX ст. / О. Казакевич // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 109–117.

20. Карпенко Ю. О. Потебня - зачинатель українського народознавства / Юрій Карпенко // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 23–38.

21. Кияк Т. Р. Дух слова, дух мови, дух народу / Т. Р. Кияк // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 33. – 2011. – С. 3–6.

22. Колодная А. И. Мироззрение А. А. Потебни и некоторые философские вопросы его лингвистической концепции : автореф. дис. канд. филос. наук: спец. 10.01.10 / А. И. Колодная. – Львов, 1967. – 20 с.

23. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Наталія Миколаївна Коляда. – К., 2004. – 26 с.

24. Ланин Б. Д. Н. Овсяннико-Куликовский о преподавании литературы / Б. Ланин // Литература. – 1999. – № 4. – С. 5–12.

25. Лапина М. С. Страницы общественной деятельности А. А. Потебни / М. С. Лапина. – Известия АН. Серия литературы и языка. – Том 52. – № 3. – М., 1993. – С. 69–78. АН Я

26. Левчук-Керечук Н. О. О. Потебня і філософія мови. Значення О. О. Потебні (1835– 1891) як предтечі лінгвістичної думки XX століття [Електронний ресурс] / Надія Левчук-Керечук. – Режим доступу до тексту:

http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Filos/1996_1/13_levchuk-kerechuk_n.pdf.

27. Лисиченко Л. А. Лінгвософські ідеї О. О. Потебні / Л. А. Лисиченко // Олександр Потебня: Сучасний погляд. Матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи (11-12 жовтня 2005 року). – Харків: Майдан, 2006.

28. Лискова А. Наукова спадщина академіка Д. М. Овсянико-Куликовського (1853-1920) [Електронний ресурс] / А. Лискова. – Режим доступу до тексту: http://archive.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu/Ist/2008_32/25.html.

29. Ломацький М. Українське вчительство на Гуцульщині / Михайло Ломацький. – Торонто: Об'єднання Українських Педагогів у Канаді, 1958. – 72 с.

30. Лучканин С. М. Загальномовні ідеї в лінгвістичних концепціях Олександра Потебні (1835-1891) та Румунського філолога Богдана Петрічейку Хашдеу (1838-1907) / С. М. Лучканин // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 33. – 2011. – С. 365–371.

31. Манн Ю. Овсянико-Кулмковский как литературовед / Юрий Манн // Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : В 2 т. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1989. – С. 3–24.

32. Марахов Г. І. Шевченко в колі сучасників : Словник персоналій / Г. І. Марахов. – К., 1976. – С. 45–46.

33. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики: Сборник научных трудов. – М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. – С. 13–26.

34. Панченко В. А. Вильгельм фон Гумбольдт. Внутренняя форма языка как отражение самобытности этнической культуры / В. А. Панченко // С. 396–401.

35. Пашкова Н. І. Онтологічне й епістемологічне підґрунтя взаємозв'язків мови і культури як символічних інформаційних структур / Н. І. Пашкова //

36. Плачинда В. Павло Гнатович Житецький / В. Плачинда. – К.: Наукова думка, 1987. – 208 с.

37. Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина – початок ХХ століття): дис. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Наталія Семенівна Побірченко. – К., 2001. – 475 с.

38. Побірченко Н. С. Павло Гнатович Житецький / Наталія Семенівна Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. – Кн. 1: Навчальний посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 449–461.

39. Побірченко Н. С. Потебня Олександр Опанасович / Наталія Семенівна Побірченко // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. – Кн. 1: Навчальний посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 367–375.

40. Потебня й актуальні питання мови та культури: Збірник наукових праць. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004.

41. Пресняков О. П. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX – начала XX века / О. П. Пресняков / науч. ред. А. В. Чичерин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 229 с.

42. Пресняков О. П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А. А. Потебни / О. П. Пресняков. – М.: Художественная литература, 1980. – 218 с.

43. Пчілка О. Павло Житецький. Нарис / Олена Пчілка // Потужна сила рідного слова / упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава, 2005. – С. 160–165.

44. Романова Н. В. До питання про емотивну енергетику (на матеріалі германських текстів молитви «Отченаш») / Н. В. Романова // С. 394–399.

45. Романчук С. Психолінгвістичні засади філософії мови О. Потебні в контексті формування культури мови та комунікації у студентів ВНЗ / Світлана Романчук // Лінгвістичні студії. Вип. 19. – 2009. – С. 292–296.

46. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник / Віталій Макарович Русанівський. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.

47. Савченко І. Наукова спадщина Павла Житецького з питань українського правопису / І. Савченко // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 37–42.

48. Самчук Л. «Не перестану працювати, поки живу...» / Л. Самчук // Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 65–69.

49. Ситняк Р. М. О. О.Потебня та Г. Пауль про семантику слова на підґрунті загальної теорії мови В. Фон Гумбольдта / Р. М. Ситняк // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових праць – № 9. – 2009.

50. Скорик М. Олександр Потебня: філософія мови / М. Скорик. – К. – Дніпропетровськ, 1996.

51. Солodka С. С. Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду: За «Матеріалами для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ» І. Срезневського / С. С. Солodka // Лінгвістика. – 2011. – № 1 (22). – С. 35–44.

52. Сухих С. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни / С. И. Сухих. – Нижний Новгород : КиТиздат, 2001. – 287 с.

53. Франко І. П. Житецкий. «Энеида» И. П. Котляревского и древнейший список её / Иван Франко // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. – Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902) / ред. П. Й. Колесник. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 30–50.

54. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / Віра Юріївна Франчук. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.

55. Чайка Л. В. Дослідження вербальних конфліктів (допрогматичний період) / Л. В. Чайка // Лінгвістику ХХІ століття: нові дослідження і

перспективи. – 2010. – С. 223–233.

56. Чехович К. Олександр Потебня український мислитель-лінгвіст / Константин Чехович / ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава: Друкарня о. о. Василян у Жовкві, 1931. – 179 с. – (Праці Українського наукового інституту. Т. 4. Серія фільольогічна. Кн. 1).

57. Чувпило Л. А. Индологическое наследие Д. Н. Овсяннико-Куликовского / Л. А. Чувпило // Вісник ХДУ. – 1998. – № 411. – С. 224–227.

58. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця / Юрій Шевельов // Потебня О. О. Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти / упор. і вст. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1992. – С. 7–46.

59. Шевельов Ю. Чернігівщина у формуванні нової української мови / Юрій Шевельов. – Париж; Нью-Йорк, 1961. – 15 с.

60. Шевченко Л. І. Концептуалізоване поняття «вербалізація думки» в О. Потебні й теорії інтелектуалізації літературної мови / Л. І. Шевченко // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. Вип. 33. – 2011. – С. 7–10.

61. Щербакова М. Ф. Из воспоминаний о Д. Н. Овсяннико-Куликовском / М. Ф. Щербакова // Русская речь. – 1973. – № 4. – С. 102–107.

62. Юдко Л. В. Мовна та концептуальна картини світу як відродження свідомості нації / Людмила Віталіївна Юдко // *Studia Linguistica*. Вип. 5. – 2010. – С. 292–298.